

Sklepna razmišljanja so omejena na takšne ugotovitve, ki jih v knjigi objavljeno gradivo (to je le del še neobjavljene celote) omogoča in dopušta. V zgodnjem principatu so še dokumentirane nekatere vplivne in bogate družine, ki so organizirale predstave (*munera*), med drugim tudi gladiatorske, z lastnimi sredstvi, za kar so zaposlovali tudi poseben, za to pristojen kader. S tem so nadaljevale tradicijo republikanskega obdobja. Tudi Cezar je imel v Kapui slavno gladiatorsko šolo (5000 gladiatorjev), ki jo je Pompej sicer razpustil, vendar se je na novo osnovala in prešla v last julijsko-klavdijskih vladarjev (gladiatorji iz te šole so se imenovali *Iuliani*, od Neronu dalje pa *Neroniani*). V 1. stoletju je celotna organizacija prešla pod nadzor vladarske hiše, in sicer kot del vladarjeve privatne lastnine, ki so jo upravljali skoraj izključno vladarski osvobodenci, medtem ko so imeli najvišje organizacijske pozicije v rokah prokuratorji iz vrst rimskih vitezov, tako, npr., prokuratorja obeh uglednih gladiatorskih šol v mestu Rimu, *Ludus Magnus* in *Ludus Matutinus*. Za nas je zanimiv *cursus honorum* nekega anonimnega prokuratorja, ki je bil na čelu šole *Ludus Matutinus*, pred tem pa prokurator Norika.

Gladiatorske igre in borbe z divjimi zvermi sta bili dve ločeni predstavi, ki ju niso nujno uprizarjali ob istih priložnostih: veličastne prireditve ob stoletnici Rima za Avgusta in za Severa so se, npr., zaključile s predstavami boja z divjimi zvermi (*venatio*), gladiatorskih iger pa sploh ni bilo na programu. Vendar so bile te igre med vso antiko zelo priljubljene. Gladiatori so se šolali v posebnih, že omenjenih šolah, nastopali pa so tudi t. i. gladiatori svobodnega statusa, ki niso pripadali nobeni izmed šol. V prvih dveh stoletjih je, kot kaže, prevladovala navada, da je bil premagani gladiator »odpuščen« (*missus*), bilo mu je torej prizaneseno, medtem ko na podlagi ohranjene evidence sklepamo, da so bile v kasnejših stoletjih običajnejše igre *sine missione*, ki so se za premaganega gladiatorja končale s smrtnim udarcem (*iugulatio*). Gladiatori so se razlikovali po opreми za različne načine bojevanja. Sprva so se imenovali po premaganih ljudstvih, ker je bila njihova oborožitev podobna oborožitvi tujih vojsčakov, tako so, npr., dokumentirani *samnes*, *gallus* in *thraex*; kasneje so bile najbolj razširjene specializacije *murmillo*nes (gladiatori v galski vojaški opravi in s čelado z ribo na vrhu) in (*contra*) *retiarii*, slednji so se bojevali z mrežami. Za nekaj posebnega in težjega je veljala borba z levo roko, *scaeva pugna*. Učitelji gladiatorjev so se imenovali *doctores*. Zanimiva je onomastika gladiatorjev, ki kaže, da so bili večinoma najverjetneje suženjskega porekla; *tria nomina* so silno redko dokumentirana, vedno

brez navedbe *tribus* in patronimika; večina epigrafskega in drugega gradiva kaže, da so imeli le eno ime, *cognomen*, ki bi ga morda v nekaterih primerih mogli interpretirati kot privzeto ime.

Knjiga je zanimiva za vsakogar, ki se ukvarja s socialno zgodovino, posebej tudi za epigrafika, zlasti tistega, ki se ukvarja z italško epigrafiko in z epigrafiko bolj zgodaj romaniziranih galskih in hispanskih provinc. Prav tako bo koristna vsakemu, ki si želi poglobiti znanje o gladiatorskih igrah. Na vsak način pa bo imela trajno vrednost kot dragocena zbirka epigrafskega gradiva, saj je to prvi zvezek načrtovanega korpusa vseh gladiatorskih in z gladiatorskimi igrami povezanih napisov iz Italije in zahodne polovice imperija.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Petar Popović: Novac Skordiska. Le monnayage des Scordisques. Novac i novčani promet na centralnom Balkanu od IV do I veka pre n. e. Les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe-Ier s. av. n. è. Arheološki institut Beograd - Matica srpska, Novi Sad 1987. 221 strana sa 29 tabli + karte, crteži, tabele i grafikon.

Pred nama je još jedno djelo iz oblasti numizmatike koje obrađuje keltsko kovanje na našim prostorima. Uz radove P. Kosa: *Keltski novci Slovenije* (1977) i *Wechselbeziehungen zwischen Rom und dem keltischen Ostalpenraum aufgrund der Münzfunde*, u: *Keltische Numismatik und Archäologie* (1984), daje jednu zaokruženu cjelinu uopće o keltskom kovanju i keltskoj numizmatiki na našim prostorima.

Djelo autora P. Popovića zasnovano je, uglavnom, na primjercima numizmatičkih zbirki: Narodnog muzeja u Beogradu, Muzeja grada Beograda, Arheološkog muzeja u Zagrebu, Arheološkog muzeja u Splitu, Muzeja Slavonije u Osijeku, Vojvodanskog muzeja u Novom Sadu, Gradskog muzeja u Somboru, Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici, Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Muzeja Krajine u Negotinu, Narodnog muzeja u Nišu, Pokrajinskog muzeja u Prištini i Muzeja u Požarevcu.

Djelo je razdijeljeno u četiri poglavlja, od kojih numizmatiku Skordiska obrađuje drugo, glavno, poglavlje. Na kraju knjige slijede četiri dodatka: tabela, popis tabli i vrlo iscrpna bibliografija.

U uvodnom dijelu knjige autor se ukratko osvrće na historijat dosadašnjeg istraživanja ovog problema u svjetskim i jugoslavenskim okvirima. Potom ukratko izlaže okolnosti i uvjete nalaza pojedinih ostava, te formiranje

pojedinih zbirki koje su dospijevale u gore navedene muzeje. Slijedi osvrt na etničke i političke prilike na centralnom Balkanu, počevši sa peonskim prostorima, i njihovom odnosu sa helenskim svijetom.

U prvom poglavlju djela autor izlaže problematiku kovanja Damastionskih rudnika. Oslanjajući se na Strabonove podatke o ovom problemu, te na mišljenja J. M. F. Maya i N. G. Hammonda ove rudnike locira u jugozapadne predjele šarplaninskog područja, a njihovo otvaranje povezuje sa naseljavanjem Grka u peonske gradove. Djelatnost ovih rudnika stavlja u period 395-320. godine, da bi zaključio kako posljednja monetarna aktivnost ovih rudnika prestaje sa keltskom najezdom oko 280. godine. Navodi da najveći dio damastionskog novca potječe iz ostava, a vrlo zanimljiva mu je konstatacija o damastionskom novcu kao robi koja se izvozi u sjevernu Grčku kao podloga za grčko kovanje. Na osnovi očuvanosti pojedinih primjeraka damastionskog novca, zaključuje da ove monete nisu imale značajnijeg učešća u tadašnjoj razmjeni.

U drugom poglavlju djela autor, iznijevši kratku povijest kovanja Filipa II i Aleksandra Velikog, obrađuje posthumno kovanje novca ovih vladara i njihove rane imitacije. Proces imitiranja Filipovih tetradrahmi započeo je sa oblastima u neposrednoj blizini Makedonije (Peonija i Trakija), da bi se postepeno proširio na široke prostore između Makedonije i Duna krajem četvrtog i početkom trećeg stoljeća stare ere. Intenzivnije imitiranje Filipovih tetradrahmi autor je stavio u period poslije 294. godine kada je prestalo emitovanje makedonskih moneta. Autor je konstatovao da se mnogo više imitiraju kovanice Filipa II u odnosu na monete Aleksandra Velikog. Za imitaciju Filipove monete utvrdio je tri tipa: banatski, tip sa rimskim ciframa i tip turnirskog jahača. U pasusu pod nazivom »Srpska grupa« autor obrađuje tipove novca sa Zeusovom glavom na aversu i prikazom konjanika u nizu varijanti na reversu. I unutar srpske grupe autor je razlučio također tri tipa: tip Jabukovac, tip Larisa-Amfipolis i prelazni tip, a karakterizira ih izričita tipološka raznolikost i korištenje veoma malog broja kalupa.

U drugom dijelu ovog poglavlja autor je obradio sremski tip barbarskog imitiranja moneta Filipa II, razdijelivši ga u četiri faze: A, B, C, i D. Faza A, po autoru, je najranija. Prikazuje bradatog muškarca okrenutog udesno sa kosom koja je začesljana od tjemena i lovorovim vijencem čiji je čeon kraj izdužen i povijen unutra, te sa naglašenim nosom, obrazom i ustima koja su predstavljena sa dvije točke i bradom razdijeljenom u nekoliko pramenova; uho je u obliku polumjeseca iza kojega je pramen kose koji pada niz vrat – na

aversu. Karakteristika reversa ovog tipa je predstava konja bez konjanika sa podignutom prednjom nogom i grivom od točaka, iznad kojeg je floralni motiv ili krug sa točkom u sredini. Kao još jednu karakteristiku ovog tipa autor ističe i pojavu drahmi sa predstavama sličnim onima na tetradrahmama. Za fazu B ovog tipa autor konstatira najširu rasprostranjenost, sa karakteristikama prethodne faze, od koje nešto malo odstupa naglašenija kosa, te lovorov vijenac. Ovu fazu izdvojio je na osnovu ostava iz Šimijana, Drobete i Titela. Za manje nominalne ove faze autor je konstatovao predstavljanje u uobičajenim šemama ali sa slabijim otiscima, te slabijim kvalitetom srebra i glavnom koncentracijom, izuzev ostava Šimijan i Drobeta, u istočnoj Slavoniji, Sremu i okolnim krajevima. Fazu C ovog tipa izdvojio je na osnovi upadljivo izmijenjene tipološke slike koju karakterizira intenzivna barbarizacija kojom se predstava dezintegrira i dobija drugačiji izgled, a novac je vrlo nepravilnog oblika sa često puta jedva vidljivim predstavama. Za ovu fazu je karakterističnost kovanja u bronci i neujednačenost u težini. Fazu D ovog tipa autor je okarakterizirao kao potpunu tipološku transformaciju i napuštanje dotadašnjeg monetarnog sistema. Primjerici ovog tipa vrlo su malih dimenzija i tipološki heterogeni sa predstavom dijela lovorovog vijenca na aversu i konja na reversu. Karakteristika ovog tipa je kovanje u srebru, te koncentracija isključivo u istočnom Sremu – od Zemuna do Novih Banovaca i Slankamena.

U trećem dijelu ovog poglavlja autor je obradio krčedinski tip kovanica. Razdijelio ga je u dvije faze sa jednom međufazom prelaznog karaktera. Ovaj tip kovanja, uglavnom, se odnosi na drahme, dok se tetradrahme rijetko nalaze. Karakteristika ovog tipa je gruba, barbarizirana predstava, lošijeg kvaliteta, kovanje sa manjim procentom srebra, manjom težinom i koncentracijom, najviše u istočnom Sremu.

Četvrti dio ovog poglavlja odnosi se na imitaciju novca Aleksandra Velikog, koncentriranog isključivo u oblastima sjeverno od Stare planine. Odlikuje ga različit stupanj barbarizacije i relativno dugi period kovanja, te gotovo potpuno odsustvo sa naših terena, izuzev nekih primjeraka iz ostava u Jabukovcu i Krčedinu. Vrlo je interesantna autorova konstatacija da se sve imitacije kovanica Aleksandra Velikog ne mogu pripisati isključivo Trako-Getima, nego i Dardancima, koji imaju najstabilniju političku organizaciju, na ovim prostorima kojoj je na čelu vladar. Konstatira da je »sasvim logično da Dardanci kuju novac«, jer »u protivnom, bili bi jedini narod koji živi na granici helenističkog sveta

bez svoje monete.« Zaključuje da su Dardanci, kao najbliži i najkorišteniji model mogli preuzeti monetu Aleksandra Velikog, čiji se mnogi primjerci pripisuju neizvjesnim kovnicama.

Istočnoslavonski tip kovanja obrađen je u petom dijelu poglavlja. Obradene su kovanice nađene u Osijeku, Sarvašu, St. Mikanovcima i Privlaci, a predstavljaju daljnju imitaciju tetradrahmi Audoleonta. Sličnost se ogleda najviše u prikazu obrve, oka i usta na aversu i konja sa floralnim motivima, umjesto jahača, na reversu. Na osnovi stepena barbarizacije i težine autor je ovaj tip uporedio sa sremskim tipom, s njegovo kovanje locirao na prostore između Osijeka i Vinkovaca.

U predzadnjem dijelu poglavlja autor se pozabavio tehnikom kovanja, stilom i simbolikom. Kao ilustraciju, na samom početku izlaganja, donio je Posejdonijevo svjedočanstvo po kojem su Kelti bježali od zlata kojeg su smatrali fatalnim za svoju sudbinu. Pribavljanje srebra kao sirovine za keltsko kovanje, autor daje prednost pljački u odnosu na eksploataciju iz Rudnika i Kosmaja, te pribavljanje putem otkupnine koju je barbarima plaćao helenski svijet za svoju slobodu. Potvrdu ovoj tezi nalazi u ranim imitacijama i različitim varijantima otkova, što je, za njega, potvrda nepostojanja stalnih i sigurnih izvora srebra. Kad je kod Skordiska nastupio period izvjesne stabilizacije i mira, Skordisci su pristupali kontinuiranom kovanju, što je imalo za posljedicu opadanje procenta srebra u moneti i smanjivanje se i težine nominala usljed nedostatka sirovine i veće potrebe za novcem. To je dovelo do inflatornih kretanja, uvjetovanih potrebom da se iz iste količine srebra kuje sve više novca. Posljedica svega, osobito kovanja monete u bronci, je bila pojava i uskoro dominacija stabilnijih moneta Apolonije i Dirahija. Kovanje je autor pripisao u zanatsko-livačkim radionicama u kojima se povremeno i samo uzgredno kovao novac, a kad je opala kvaliteta srebra a povećao se procenat kalaja i bronce kovanje je postalo rutinski posao. To je, po autoru, razultiralo neujednačenim i različito kvalitetnim oblicima. Za svake nove emisije autor je utvrdio i nove kalupe, pa je jedan kalup reversa pratio više kalupa aversa. Ovakav način barbarskog imitiranja helenističkog novca doveo je do pada likovne predstave a interpretacija uzora postajala je sve slobodnija. Čak su i legende izgubile svoj prvotni i dobile čisto ornamentalni karakter.

Na kraju poglavlja autor se prihvatio kronološkog određivanja. Početak barbarskog kovanja stavio je u prvu polovinu trećeg stoljeća, u vrijeme stabiliziranja prilika kod Kelta na našim prostorima. Potom se prihvaća datiranja pojedinih grupa. Tako je vrijeme kovanja

srpske grupe smjestio u posljednje decenije trećeg i početak drugog stoljeća stare ere.

U trećem poglavlju knjige autor obrađuje kovanje novca na istočnoj jadranskoj obali. Istakavši na početku drugorazredni interes Grka za istočnojadransku obalu, prvo kovanje novca ovdje pripisuje helenskom svijetu Korikire Melaine i Isse na početku četvrtog stoljeća, dok je prvu monetarnu aktivnost vezao za monete Dionizija Starijeg. Jonijeve monete, kao i D. Rendić-Miočević, stavlja u period poslije smrti sirakuškog tiranina. Pojavu isejskog novca vezuje za samostalni istup ovog helenističkog polisa. Drugi dio ovog poglavlja posvetio je ilirsko-grčkom kovanju Skodre i Lisosa. Razdijelio ga je u tri faze: do Gencija (181. g.), za Gencijeve dominacije (181-168.), te pod rimskom dominacijom. Pojavu kovanja Labeata, Rhizonita i Daorsa, autor je vezao uz liberalnu rimsku politiku prema gradovima i plemenima iza 168. godine.

U drugom dijelu ovog poglavlja obrađene su drahme Apolonije i Dirahija, te rimski republikanski denari. Pojavu kovanja drahmi Apolonije i Dirahija vezao je također uz rimsku dominaciju na istočnojadranskoj obali, za razliku od H. Ceke, koji ističe veću trgovačku ulogu ovih dvaju ilirsko-grčkih polisa. »Tako, posle 229. godine (precizniji datum zasad je nemoguće utvrditi), u Apoloniji i Dirahiju počinje da se kuje novac, sa izvesnim hibridnim grčko-rimskim odlikama za rastuće potrebe Rima na Balkanu.« Značajniji prodor ovih moneta u Dalmaciju autor stavlja u prvu polovinu, odnosno sredinu prvog stoljeća stare ere, kada barbarske kovnice kuju novac lošijeg kvaliteta i ne uspijevaju zadovoljiti rastuće monetarne apetite. Značajnije prisustvo rimskog republikanskog denara na istočnoj jadranskoj obali stavlja u drugu polovinu i kraj prvog stoljeća, tj. »kada rimski denar postaje jedina moneta, a Balkan i jugoslovensko Podunavlje deo Rimske imperije.« Imitacija republikanskog novca, po autorovom mišljenju, nije imala značajniju ulogu u monetarnom prometu.

Na kraju ovog poglavlja autor analizira ostave afričkog, egipatskog i italiskog novca oko Zrmanje i Une, odnosno ostava iz Mazina, Vrankamena, Štikade, Gračca i Obrovca. Vrlo je indikativno autorovo mišljenje o ovim ostavama kao livačkim depoima kod Japoda, koje su dospjele na japodsko područje posredstvom italiskih vojnika i trgovaca, iza 129. godine kada su Japodi potpali pod izvjesnu rimsku vlast.

Posljednje, četvrto poglavlje, autor je posvetio novcu i društveno-ekonomskim promjenama na centralnom Balkanu od četvrtog do prvog stoljeća. Istakavši značajnu ulogu novca za društveno-politički razvoj ovih područja,

konstatuje da: »za damastionske drahme i tetradrahme možemo pretpostaviti da ih, za svoje potrebe, koriste pre svega Grci ili Helenima bliski Peonci.« O ulozu novca kod barbar-skog svijeta konstatuje da se: »stečeni novac upotrebljava pre svega za održavanje političke moći, plaćanje oružane pratnje ili razmenu poklona kojima se potvrđuje prijateljstvo ili sklada savez, što znači da se novac uglavnom raspodjeljuje unutar višeg društvenog sloja. Činjenica da varvari sami kuju novac pokazuje do koje su mere ove potrebe morale da budu značajne... Kovali su ga, dakle, za svoje potrebe, koje su imale prevashodno politički i socijalno-politički značaj. Novac, kao jedan od atributa bogatstva i otmenosti, postao je zamena za nekadašnje statusne predmete...«

Na kraju autor novac vezuje za izričito urbanu sferu života za koju su nužne čvrste političke strukture i snažni ekonomski potencijali, pa je jasno zašto on nije svojstvo centralnobalkanskih barbara, a činjenicu da ga na ovim prostorima kuju samo Skordisci, objašnjava kvalitativno drugačijom, dinamičnijom zajednicom stranog porijekla, koju su prožimali kulturni uticaji periferije antičkog svijeta.

Autorov izuzetni napor prikupljanja, analiziranja i sistematiziranja podataka, najprije o keltskim kovanjima na sjeveroistočnim prostorima naše zemlje, a potom i drugih kovanja za posljednja četiri stoljeća stare ere, rezultiralo je izuzetnim naučenim djelom. Ogromna praznina i nepoznanica vezana za novčanu djelatnost Skordiska nestala je, a sagledavanje cjelokupne monetarne situacije na centralnobalkanskim prostorima bacilo je novo svjetlo na cjelokupno društveno stanje tadašnjeg svijeta.

Ante ŠKEGRO

Rajko Bratož: *Severinus von Noricum und seine Zeit. Geschichtliche Anmerkungen.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 165. Band. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 1983, 48 str., 3 karte.

Knjiga, ki je po številu strani sicer skromna, po vsebini pa toliko bolj pomembna, je že pred sedmimi leti izšla pri Avstrijski akademiji znanosti. Recenzija bi bila v *Arheološkem vestniku* izšla že mnogo prej, ko ne bi bila smrtna bolezen zavrla pisanja strokovnjaka, ki jo je pripravljala, in ki bi bil mnogo bolj poklican za to nalogo, saj se je tudi sam ukvarjal s pozno antiko. S pričujočim prikazom želim nadomestiti zamujeno in predstaviti zgodovinsko delo, ki hkrati sintetično (v

glavnem besedilu) in analitično (v opombah) oriše dobo druge polovice 5. stoletja po Kr., v kateri je na področju Norika cerkveno, politično in gospodarsko deloval sveti Severin. To je obdobje tik pred padcem zahodne polovice rimskega imperija leta 476, ko je bil odstavljen zadnji rimski vladar mladi *Romulus Augustulus*, ter po tem dogodku, ko Odoakrova vlada ni več zmogla zagotoviti varnosti provincialnega noriškega prebivalstva in so se ljudje pred navalom raznih germanskih in drugih ljudstev vse bolj izseljevali, oz. zatekali iz mest v utrjene, na višinah ležeče postojanke. Arheološko raziskuje to obdobje pri nas S. Ciglenečki, ki je pred dvema letoma izdal monografijo *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, s katero z arheološkega vidika v mnogočem osvetljuje Bratoževo delo.

Za zgoraj omenjeni znameniti dogodek iz leta 476 je *Vita Severini* edini na Zahodu napisani in ohranjeni vir, ki zastopa stališče, da pomeni Romulova odstavek konec zahodnorimskega cesarstva. Progermansko usmerjeni viri so, npr., zagovarjali mnenje, da je germanski (gotski) kralj v Italiji legitimni zastopnik bizantinskega vladarja. Podobno je bilo tudi bizantinsko stališče, medtem ko je bil Evgipij očitno zagovornik pogledov rimskega senata, ki je Odoakrovo uzurpacijo pojmoval kot nepremostljivo cezuro. Bratož obravnava ta zanimivi problem v obsežni 35. opombi na straneh 12-14.

Knjiga je razdeljena na pet poglavij. V prvem avtor obravnava pisca Severinovega življenjepisa Evgipija in njegovo dobo. Drugo poglavje je posvečeno Severinu; tretje obravnava krščanstvo v Noriku v Severinovem času, četrto vojaške, družbene in gospodarske razmere v Noriku, peto pa odnose med Rugijci in Romani, izselitev Romanov iz obrežnega Norika in problem kontinuitete. Tri z izčrpnimi legendami opremljene karte lepo osvetlijo v knjigi obravnavano tematiko z geografskega, arheološkega in zgodovinskega stališča.

Knjiga je pravzaprav povzetek monografije večjega obsega, ki jo je avtor leto pred njo izdal pri Univerzi E. Kardelja: *Evgipij, Življenje svetega Severina*. Uvod, prevod in komentar napisal mag. Rajko Bratož. Ljubljana 1982; avstrijska izdaja obsega povzetek iz obširnega zgodovinskega uvoda in deloma iz komentarja. Škoda, da ni Slovenska akademija pokazala več zanimanja za Bratoževo delo in uvrstila med svoje izdaje prvotnega dela, ki bi bilo lahko v dvojezični izdaji enako dostopno domačim in tujim bralcem, naši Akademiji pa v čast. Jasno je namreč, da bi si avtor zgolj s slovensko izdajo zaprl pot v širše strokovne kroge, delo pa je pomembno ne le za slovensko historiografijo, temveč v enaki